

MYTHOLOGICAL DRAGON AND THE EMERGENCE OF IRRIGATION SYSTEMS

Tork Dalalyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Language institute named after H. Acharyan, NAS, Armenia

Abstract

In the mythical conceptions and beliefs of different peoples of the world, a dragon is the embodiment of the chthonic - uncontrollable and disastrous forces of nature. In essence, a dragon is an anti-system by its nature and opposes the cosmic order and rule, nevertheless, many myths link the origin of irrigation systems to the mythological dragon. The latter is a fictional creature in the form of various animals, which digs the bed of future canals/ rivers with its tail, body or horn. Thus, this paper considers the narrowest, very archaic embodiment of the phenomenon of “dragon”, and accordingly, with the help of relevant myths, an attempt is made to restore the common mythologeme, supposedly constituting the base of all of them. The image of the dragon in fairy tales and epics is not considered, because in them we are already dealing with a completely different, transformed and “modernized” image. The mythological dragon is *a priori* neither a negative nor a positive figure/character; it is an uncontrollable force that can be harnessed and directed along a purposeful path. In the perfect version of the myth, this taming is done by a human or anthropomorphic supernatural being who uses the wild power of the dragon for good. In this case, we are talking about the irrigation systems necessary for developed agriculture, the emergence of which has been likened to the emergence of natural irrigation systems (rivers, lakes, etc.). Therefore, it is not surprising that the same myth and its main character, the dragon, should be at the “origins” of both.

Keywords: dragon, chaos, universe, mountain, creation, river, river bed, canal.

ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԻՇԱՊԸ ԵՒ ՈՌՈԳՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Տորք Դալալյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Անվտանգություն

Աշխարհի տարբեր ժողովուրդների առասպելական պատկերացումներում և հավատալիքներում վիշապն ի սկզբանե բնության խթանիկ՝ տարերային և անկառավարելի, ավերիչ ուժերի մարմնավորումն է: Ըստ էության, իր բնույթով վիշապը հակահամակարգ է և դեմ է տիեզերական կարգ ու կանոնին, սակայն շատ առասպելներ ոռոգման համակարգերի առաջացումը կապում են առասպելաբանական վիշապին: Վերջինս տարբեր կենդանիների կերպարանքով պատկերացվող մտացածին էակ է, որն իր պոչով, մարմնով կամ եղջյուրով փորում է ապագա ջրանցքների/գետերի հունը: Ընդամենը, հողվածք դիտարկում է վիշապ երևույթի առավել նեղ՝ հույժ արխայիկ մարմնավորումը, ըստ այդմ էլ համապատասխան առասպելների օգնությամբ փորձ է արվում վերականգնելու այն ընդհանուր առասպելային, որը ենթադրաբար ընկած է դրանց բոլորի հիմքում: Հողվածում չի դիտարկվում վիշապի կերպարը հեքիաթներում և էպոսներում, որովհետև դրանցում արդեն գործ ունենք այլ՝ զգալիորեն վերափոխված և «արդիականացված» պատկերացման հետ: Առասպելաբանական վիշապն ապրիորի ոչ բացասական, ոչ էլ դրական կերպար է. այն անկառավարելի ուժ է, որին հնարավոր է սանձել և ուղղորդել նպատակադրված ուղով: Առասպելի կատարյալ տարբերակում այս սանձահարումը կատարում է մարդը կամ մարդակերպ գերբնական էակը՝ վիշապի տարերային գործողությունն օգտագործելով ի նպաստ բարոյության: Տվյալ դեպքում խոսքը զարգացած երկրագործության համար անհրաժեշտ ոռոգման համակարգի մասին է, որի առաջացումը նմանեցվել է բնական ոռոգման համակարգի (գետ, լիճ են) առաջացմանը: Հետևաբար զարմանալի չէ, որ երկուսի «ակունքներում» էլ կանգնած պետք է լինեն միևնույն առասպելային և դրա գլխավոր կերպարը՝ վիշապը:

Հիմնաբառեր. վիշապ, քառս, տիեզերք, լեռ, արարչագործություն, գետ, հուն, ջրանցք:

Ներածություն

Մարդու հնագույն դիցաբանական ընկալումները հիմնված են եղել բինար՝ հակադրագույգերի համակարգի վրա, որի համաձայն՝ ամբողջ աշխարհն արդյունք է կյանքի և մահվան, ցերեկվա և գիշերվա, լույսի և խավարի, ջրի և հրի, թացի և չորի, նյութականի և հոգևորի, երկրայինի և երկնայինի հակադրության, փոխներգործության ու հերթագայության: Ըստ որում, աշխարհի կամ տիեզերքի չգոյությունը հավասարազոր է մահվան, գիշերվան, խավարին, որոնցում գատված չեն ջուրն ու հուրը, թացն ու չորը, չկա նյութը, չկա Երկիրը:

Այլ խոսքով ասած՝ տիեզերքի չգոյությունը քառսն է կամ խառնաշփոթը, որը բնորոշվում է նշված հակադրագույգերի երկրորդ՝ «բացասական» հատկանիշներով կամ հավասարապես երկու բաղադրիչների չգատվածությամբ: Սա երևում է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների արարչագործական առասպելներում, որոնք աշխարհի ստեղծումը կապում են նախաստեղծ քառսի կարգավորման գործընթացին¹: Հին եգիպտացիները նախաստեղծ այդ վիճակը կոչել են Նուն, շումերները՝ Նամնու, արքադացիները՝ Տիամատ (Թիամաթ), ուգարիցիները՝ Մութու, չինացիները՝ Ցի կամ Դատ, հին հույները՝ Քաոս (Τοπоров, 1992), հնդարիները՝ Անրտա: Վաղնջահայերը չկարգաբերված քառսային վիճակն անվանել են Անարդ, որը բառացիորեն նշանակել է «տձև», «անկարգ», «անճոճ»²:

Արարչագործական կամ աշխարհաստեղծման առասպելները (cosmogonic/creation myths) բացատրում են տձև այս վիճակի ձևավորումն ու կարգավորումը, ըստ որում՝ իրական մեր կյանքում էլ յուրաքանչյուր կարգավորում ու ձևավորում կարծես կրկնում է նախնական արարման գործողությունը, ինչը համեմատական առասպելագիտության մեջ կոչվում է «mythe de l'éternel retour» (հավերժական վերադարձի առասպել) (Eliade, 1987, 27, 29, 33 ն): Արարչագործական առասպելները, որպես կանոն, ունենում են երկու մակարդակ՝ համընդհանուր (տիեզերական) և տեղայնացված (երկրամասային): Սա մոտավորապես համապատասխանում է հայե-

րեն *աշխարհ* բառի երկու նշանակություններին, որոնցից առաջինը գործածվում է լայն՝ «տիեզերք», իսկ երկրորդը՝ նեղ՝ «նահանգ, երկրամաս» առումներով: Երկու մակարդակներում էլ անկանոն ու անորոշ նախաստեղծ վիճակն աստվածային տարատեսակ գործողությունների միջոցով կարգի է բերվում, ստանում է որոշակի ձև ու բովանդակություն:

Հայոց հիմնական առասպելի շուրջ

Հայոց արարչագործական առասպելում, երբ ստեղծվում կամ իրարից գատվում են Երկինքն ու Երկիրը, դրանց արանքում լցվում է Ծիրանի ծովը (այս պատկերացումների համակցված ամբողջացումը՝ տարբեր աղբյուրների համադրմամբ, տես Dalalyan, 2008, 22; Dalalyan, 2018, 69-70)³: Վերջինս տեղայնացված մակարդակում հաճախ նույնացվում է Վանա լճին, որը բազմաթիվ լոկալ ավանդազրույցներում և էպոսի պատումներում հանդես է գալիս որպես Ծիրանի ծովի իրական մանրակերտ (Dalalyan, 2008, 24)⁴: Նույն կերպ, տիեզերական մակարդակի համաշխարհային լեռը, որը հանդես է գալիս որպես *աշխարհի* առանցք, տեղայնացված մակարդակում նույնացվում է Այրարատ *աշխարհի* Ազատ Մասիս (ներկայիս Մեծ Արարատ) գագաթին (Dalalyan, 2008, 25-26): Սակայն այլ երկրամասերում առասպելական լեռ-առանցքը կարող էր տեղայնացված մակարդակում հանդես գալ արդեն տվյալ նահանգի կամ գավառի իրական լեռան տեսքով, դիցուք՝ Նեմրութի, Թոնդրակի կամ Արգեոսի:

Հայոց արարչագործական առասպելում «տիեզերական լեռան» գաղափարն առանցքային պետք է լիներ՝ տձև ու անկանոն քառսը կարգավորելու գործընթացում, քանի որ լեռ-առանցքն ասես ֆիքսում էր նախաստեղծ *Անարդ քառսում տարուբերվող աշխարհը: Լեռան հաստատումն այդպիսով խորհրդանշում էր հաղթանակը քառսային ուժերի հանդեպ, կայունացում էր Երկիրը և նախադրյալներ ստեղծում կենդանի էակների բարգավաճման համար: Անթրոպոմորֆ (մարդակերպ) աստվածների դարաշրջանում որպես Երկնքի և Երկրի ստեղծող, համաշխարհային լեռան հաստատող հանդես

1 Եվեցարացի գիտնական Մարի-Լուիզ Ֆոն Ֆրանցը, ով հայտնի է ժողովրդական հեքիաթների և երգերի հոգեբանական վերլուծությամբ, աշխարհի տարբեր ժողովուրդների նախաստեղծ առասպելներին անդրադարձել է դասավիտությունների հատուկ շարքով, որը հրատարակվել է մի քանի լեզուներով (տես, օրինակ, վերջին հրատարակություններից՝ Franz von, 1995):

2 Նախաքրիստոնեական այս պատկերացումն արտահայտվել է 5-րդ դարի քրիստոնյա հեղինակ Եզնիկ Կողբացու՝ հեթանոսական աշխարհայացքային դրսևորումների հերքման մեջ (Dalalyan, 2022, 43-44):

3 Ծիրանի ծովը մոտավորապես երկնքի և երկրի միջև է տեղադրում Մանուկ Աբեղյանը, վերջինիս տեսակետն ընդունում է Սարգիս Հարությունյանը, սակայն ավելի ուշ իր աշխատանքում փոքր-ինչ այլ կերպ է վերականգնում վաղնջահայերի պատկերացմամբ աշխարհի կառուցվածքը՝ Ծիրանի ծովը նույնացնելով ստորգետնյա Սև ջրի օվկիանոսին (Abeghyan, 1966, 76-77; 1975, 65-66; Harutyunyan, 1987, 11; Harutyunyan, 2000, 9-17):

4 Այս առումով կարող ենք զուգահեռ անցկացնել հնագույն սուրբ գրքերից մեկում՝ «Ավետա»-ում հիշատակվող համաշխարհային առասպելական Վորուկաշա ծովի հետ, որն առանձին աղբյուրներում որոշակի տեղայնացումներ է ստանում (Vainberg, 1999, 94):

էր գալիս արարիչ վիշապամարտիկ աստվածը, որը հաղթելով քառասյին ուժերը խորհրդանշող վիշապին՝ արարում էր աշխարհը: Ասել է՝ արքետիպային վիշապամարտը հավասարագոր էր դիտվում աշխարհի արարմանը (վիշապամարտ = աշխարհաստեղծում հղացքի վերաբերյալ հմնտ., օրինակ, Harutyunyan, 1981, 68-69): Սակայն առավել վաղնջական դարաշրջաններում այդ վիշապամարտն ընկալվում էր ոչ թե «վիշապ vs մարդակերպ աստված/հերոս» բանաձևով, այլ «վիշապ vs վիշապ», այսինքն՝ հենց վիշապանման էակների հակամարտության արդյունքում էր ստեղծվում աշխարհակարգը:

Պատկերագրական տիրույթում մարդը կարիք ուներ որևէ կերպ արտահայտելու առասպելական անկանոն քառասյին վիճակը, և գոռմորֆ (կենդանակերպ) խորհրդանիշների տիրապետման դարաշրջանում քառոսն արտահայտելու համար ամենահարմար միջոցը դարձան ձուկը և օձը, որոնք մարմնով տնն են ու լայծուն, շարժվում են անկանոն և չունեն հստակ հետագիծ, սողում են կամ լողում, բայց չեն քայլում կամ վազում՝ ինչպես մարդը: Այս երկու կենդանիները վճռորոշ դեր են խաղում *քսոս* վերացական հասկացությանն առավել «հասկանալի» և պատկերավոր մարմնավորում հաղորդելու համար: Սակայն եթե վիթխարի ձուկը կամ օձանուկը պատկերագրական տիրույթում դառնում է նախաստեղծ ջրային քառոսի խորհրդանիշ, ապա վիթխարի օձը (երբեմն նաև մողեսը) վերածվում է առասպելաբանական վիշապի խորհրդանիշ⁵:

Վիշապը հայոց առասպելաբանության մեջ հաճախ հանդես է գալիս որպես եղջերավոր օձ, որը կարող է ունենալ նաև այլ կենդանիների մարմնասաներ, երբեմն՝ նաև ոտքեր: Այսպես, Վասպուրականի Բերկրի բնակավայրից սերող բանասացի հաղողած ավանդազրույցի համաձայն՝ հին ժամանակներում Ջագրոս և Տավրոս լեռնահամակարգերը եղել են հսկայամարմին եղջերավոր վիշապներ, որոնք կռվել են իրար դեմ (Ter Minasean, 1982, 100-101)⁶: Հետաքրքրական է, որ ըստ այդ առասպելի՝ նրանց հարվածներից ձորեր են բացվում, գագաթներ խոյանում, այսինքն՝ տեղի են ունենում սեյսմիկ գործընթացներ, ձևավորվում է երկրի ռելիեֆը, և այս ամենը բացատրվում է վիշապամարտով: Տավրոսի եղջերահարումից պատվում է Ջագրոսի մարմինը, և նրա փորոտիքի աղի ջրերից գոյանում է մի կողմից Վանա լիճը, մյուս կողմից՝ Ուրմիո լիճը, իսկ արյունը Ջար գետի տեսքով հոսում է նոր բաց-

ված ձորով: Սարգիս Հարությունյանը Տավրոսի և Ջագրոսի մենամարտի մասին այս ավանդազրույցը համարում է «նախնական առասպելադիցաբանական ընկալման» արտացոլում՝ վաղնջական առասպել, որը վիշապամարտի միջոցով ներկայացնում է աշխարհավիժման և նոր աշխարհի կերտման մի գործընթաց (Harutyunyan, 2000, 96, 197, 204):

Արճեշից սերող բանասացի հաղորդմամբ՝ հայոց լեռներն ավանդաբար համարվել են քարացած հսկաներ (Ghanalanyan, 1969, 10, № 9), իսկ նրանցից ոմանք, ըստ երևույթին, իբրև քարացած հսկայական վիշապ են ընկալվել. այսպես՝ Ռ. Տեր-Մինասյանը, թերևս նաև իր բանասացից ազդվելով, Հայկական Տավրոսը պատկերացրել է որպես 1000-կիլոմետրանոց վիշապ, որն ունի կանաչ կողեր, ձյունաճերմակ մեջք և անտառի պես բրդոտ ոտքեր. «Անոր մարմինը ալիքաձևի կը սողայ արեւմուտքէն արեւելք... Անոր պոչը Արածանիի և Եփրատի խառնարանի վրայէն Կոմագինի և Կիլիկիոյ սահմանները կ'երկարի...» (Ter Minasean, 1982, 95):

Հայկական վիշապը՝ ուրի հարթող

Ըստ մի վարկածի՝ հայերեն *վիշապ* բառը ծագում է նախածանցավոր **vi-šap* կազմությունից, որի արմատը նշանակել է «ավերել, կործանել, ոչնչացնել», այսինքն՝ *վիշապ*-ը բառացիորեն պետք է ունենար «ավերիչ, կործանիչ, ոչնչացնող» իմաստը (Dallalyan, 2019, 244-245): Սա միանգամայն համապատասխան է վիշապի առասպելաբանական կերպարին՝ իբրև քառոսիկ տարերային ուժերի խորհրդանիշ: Սակայն քանդելու և վնասելու գործողությունը կարող է ակամա վերածվել նաև դրական հատկանիշի, ինչպես կտեսնենք ստորև:

Առհասարակ, բնության տարերային, կամ առասպելաբանական տերմինով ասած՝ վիշապային ուժերի մասին խոսելիս նկատի ունենք հետևյալ երևույթները. ա) սեյսմիկ-տեկտոնային շարժեր, երկրակեղևի ձևավոխումներ-տեղաբեկումներ, բ) սրա հետ կապված՝ նաև հրաբուխներ, գ) երկնային լուսատուների՝ արևի և լուսնի խավարումներ, դ) փոթորիկ, մրրկահողմ կամ ժողովրդական բառով ասած՝ թաթառ, ե) ամպրոպ և կայծակ, զ) բերքի և ընտանի կենդանիների վնասում:

Նշված բոլոր վեց դեպքերում էլ առասպելաբանական վիշապն ամորֆ՝ ձև չունեցող, երբեմն նույնիսկ անտեսանելի կամ անհասանելի, անըմբռնելի տարերային էակ-երևույթ է, որը շատ ավելի ուշ ժամանակներում է ստացել գոռմորֆ կերպարանք-

5 Ըստ 5-րդ դարի հեղինակ Եզնիկ Կողբացու՝ «Ակնհայտ է, որ վիշապը ուրիշ էություն չունի, քան օձի» (Yeznik Koghbatsi, 1994, 85):

6 Վերջինիս՝ 1951 թ. հրատարակությունն է հղում՝ Ghanalanyan, 1969, 23-24, № 50, սակայն նա ամբողջությամբ չի մեջբերում Ռ. Տեր-Մինասյանի հաղորդած տարբերակը:

ներ, սկսել պատկերվել որոշակի կենդանու տեսքով կամ նույնիսկ մի քանի տարբեր կենդանիների մարմնամասերի համադրությամբ: Սա ակնհայտորեն երևում է 5-րդ դարի հեղինակ Եզնիկ Կողբացու երկում, որտեղ բառացիորեն գրված է. «Բայց, ասում են, զանազան խարուսիկ կերպարանքներ են ընդունում և՛ վիշապները, և՛ նհանգները...» (Eznik Koghbatsi, 1994, 83):

Հայ ժամանակակից առասպելագիտության մեջ հիմնականում ուշադրությունը դարձվել է վերոնշյալ դ. – ե. կամ գ. – ե. կետերին (Abeghyan, 1966-1985, I, 85; III, 48; VII, 66-67; VIII, 117; Harutyunyan, 1981, 68; Harutyunyan 1991, 2373; Harutyunyan, 2000, 85-88), սակայն գ. կետի վերաբերյալ շատ հստակ գրում է Եզնիկը (Eznik Koghbatsi, 1994, 85): Ինչ մնում է ա. – բ. կետերին, ապա սրանք հատուկ հետազոտության և մեկնության կարիք ունեն: Սույն հոդվածի համար կարևոր է մանավանդ ա. կետը, քանի որ սեյսմիկ գործընթացները դիտվում են որպես գետերի ու լճերի առաջացման հիմնական նախապայման (սեյսմիկ գործընթացների և վիշապների գործունեության «կապի» մասին, մի շարք ավանդագրույցների հիման վրա, խոսվում է՝ Bobokhyan et al. 2023, 248-251): Ուշ գրանցված հայոց ավանդագրույցներում վաղնջական այս պատկերացումն առկա է ոչ միայն ուղղակիորեն (հմմտ. «Ջագրոս և Տավրոս»), այլև անուղղակի են լավային/ապարային գոյացություններն առնչվում վիշապի գործունեությանը: Այսպես, օրինակ, Աղբակ գավառի վերաբերյալ գրանցված տեղագրական մի գրույցում սպիտակ քարակոշտերի գոյացությունը համարվում է վիշապի փսխուկ, որն իրականում նրա կուլ տված աղջիկն էր. *Վշքու էր* կոչվող քարայրում բնակվող վիշապն, ըստ այս գրույցի, խույս է տալիս Բարդուղիմեոս առաքյալի հարձակումից և փսխում աղջկան (Ghanalanyan, 1969, 42, № 100): Հետաքրքրական է, որ երկու ավանդագրույցներն իրարից անկախ գրի են առել տարբեր բանահավաքներ երկու տարբեր բանասացներից, որոնք սերում էին Վասպուրականից: Այստեղ էական դեր է կատարում վիշապամարտը, մի դեպքում՝ «վիշապ vs վիշապ», մյուսում՝ «վիշապ vs հերոս» բանաձևերով:

Վասպուրականից հյուսիս-արևմուտք՝ Սասուն գավառում, նախքան Յեղասպանությունը, հայտնի է եղել ճերմակ կայծքարային մի ուղի», որը կոչվել է Վիշապի ճանապարհ (Հուշիկի ճամփա) (Petoyan,

1965, 135-136, 386-387; Petoyan, 2016, 342-343, 522): Դրա հետ կապված ավանդագրույցը «ճանապարհի» առաջացումը բացատրում է ոչ թե «վիշապ vs վիշապ» կամ «վիշապ vs հերոս» բանաձևերով, այլ առանձին մի վիշապի գործունեությամբ. Ըստ էության, այստեղ վիշապամարտի մասին հիշողությունը կամ ջնջված է, կամ էլ գործ ունենք խիստ նախնական մի տարբերակի հետ, որում վիշապամարտն առհասարակ առկա չի եղել: Առասպելի համաձայն՝ հոգնած վիշապը, քսվելով սարալանջի ժայռերին, ակամա փորել է այս «ուղին», որն, ամենայն հավանականությամբ, սելավային հուն պետք է լիներ: Այն գտնվում է Գըռշիկ⁷ գագաթի ուղղությամբ, լանջով ձգվում է մոտ կես կիլոմետր՝ Խիրլկա կոչված աղբյուրի մոտից դեպի Կնկահոտ ձորը, և ունի երկու մետր լայնություն. ժողովրդի կողմից այս «ժայռուղին» նմանեցվել է վիշապի գալարումների (Petoyan, 1965, 386): Ավանդաբար պատմվել է, թե ժամանակին հսկա մի վիշապ է անցել այդտեղով, իր մարմնով ճեղքել է ժայռերը և ճանապարհ բացելով՝ իջել Կնկահոտ ձորը, ուր և երկար ժամանակ ապրելիս է եղել ու այնտեղ էլ մեռել: Վիշապի փորի քսվելուց ժայռուղին ձյան պես ճերմակած է եղել ու կոչվել *Հուշիկի ճամփա*, իսկ վիշապի բնակատեղին՝ Կնկահոտ ձորը, կոչվել է նաև Վիշապաձոր կամ Մեղրաձոր (Petoyan, 1965, 136, 387): Այս մանրատեղանունները գտնվում են Գեղիեզուզան և Էղգարդ գյուղերի մոտ՝ Գեղիեսան (Հարմոյի գոմ) գետակի աջ ափին⁸:

Բանահավաք-ագագաբազեա Վարդան Պետոյանի արձանագրած այս ավանդագրույցում առասպելաբանական անձն վիշապը նկարագրվում է որպես ոչ-բանական կենդանի, որն ունի վիթխարի մարմին, և այն լիարժեք չկառավարելն էլ հենց պատճառ է դառնում ռելիեֆի ձևափոխման: Ջրույցում ոչինչ չի ասվում Հուշիկի ճամփի, ըստ էության՝ բացված հունի մեջ ջուր լցվելու մասին, սակայն համեմատական առասպելագիտության տվյալները հուշում են, որ վիշապի բացած ճանապարհը կամ հունը տրամաբանորեն պետք է վերածվեր գետահունի: Ստացվում է, որ վիշապն այս պատկերացման մեջ փոխաբերաբար համապատասխանում է զարնանային հեղեղին, որ ձնհալի կամ անձրևային վարարումների ժամանակ անցնում է այդ լանջով՝ իր ճանապարհին սրբել-տանելով ամեն ինչ:

7 Գըռշիկը Հայկական Տավրոսի՝ Սասունով անցնող հատվածի լեռնագագաթներից է. նշանավոր Անդրկ լեռնագագաթից հարավ խոյանում է գրեթե նույնքան բարձրության Կեփին գագաթը, որից արևելք ձգվող լեռնաշարքը՝ Գարլոր, Ավխտարբկ, Մխտորքար գագաթներով հասնում է մինչև Գըռշիկ (տե՛ս Petoyan, 1965, 386; Petoyan, 2016, 498):

8 Նշված ավանդագրույցն ունի նաև հետաքրքրական շարունակություն՝ կապված մեղունների և մեղրի հետ (Petoyan, 1965, 136, 386-387), ինչը, սակայն, չի առնչվում սույն հոդվածի նյութին: Վ. Պետոյանի գրքում ավանդագրույցը ներկայացված է երկու տարբեր գլուխներում, թերևս այդ պատճառով էլ, թյուրիմացաբար, այն որպես երկու տարբեր գրույցներ է բերում «Ավանդապատում» ժողովածուի հեղինակը՝ «Մեղրաձոր» և «Վիշապի ճանապարհ» վերնագրերով, տե՛ս Ghanalanyan, 1969, 48-49, № 122; 222, № 600:

Չինական վիշապը՝ ջրանցք փորող

Հետաքրքիր է, որ չինացիները ևս վիշապին համարել են «ճամփա» փորող: Հին չինական առասպելական գրույցի համաձայն՝ թևավոր վիշապն օգնում է Յույին՝ Սյա գահատոհմի հիմնադրին, հետևյալ կերպ. նա գետնի վրայով քարշ է տալիս իր սեփական պոչը և գծում այն ուղիները, որոնցով պետք է փորվեն ապագա ջրանցքները (Ivanov, 1991, 3943): Հատկանշական է չինական այս գրույցում վիշապի կապը ջրի և ոռոգման համակարգի հետ: Սակայն վիշապային ուժին օգտակար ուղղորդում տվողն էլ՝ Յույը, վիշապային ծագում ունի: Ըստ առասպելական գրույցի՝ Յույը ծնվել է իր հոր՝ Գունի մարմնից, որի անունը բառացիորեն նշանակում է «վիթխարի ձուկ»: Զրույցում պատմվում է, որ մեռնելուց առաջ Գունը վերածվում է եռաթաթ կրիայի կամ այլ տարբերակով՝ դեղին վիշապի, որից ծնված Յույն էլ, իր հերթին, ունենում է երկեղջյուր վիշապի կերպարանք (Rifin, 1992, 6781): Հայր և որդի Գունը և Յույը մշակութաստեղծ հերոսներ են, որոնք պայքարում են ջրհեղեղի դեմ:

Հատկանշական է, որ կլիմայական պայմաններից կախված՝ վիշապը դառնում է դրական կերպար: Ի տարբերություն համեմատաբար սակավաջուր Հայաստանի՝ Չինաստանում բացասական կերպար էր ջրերի աստված Գուգունը՝ վիշապ Ինլունի հակառակորդը: Գուգունը կամ Գունգունը, սակայն, նույնպես պատկերվում էր օձամարմին հրեշի կերպարանքով: Չին հերոսները մի քանի սերունդ շարունակ պայքարում էին ջրհեղեղի դեմ: Վերջապես Յույին հաջողվում է փոքր ու մեծ վիշապների օգնությամբ, Ինլուն վիշապի (կամ դեղին վիշապի) գլխավորությամբ նպատակաուղղված ընթացք տալ ջրերի անկանոն հոսանքին. Ինլունը փորում է Խուանխե գետի հունը, իսկ մյուս վիշապները՝ դրա վտակների հուները (Ke, 1987, 170):

Բացի Ինլունի պոչով արված հատակագծից, Յույին մեծ օգուտ է բերում Խուանխեն անձնավորող ձկնակերպ աստծո (Խե-բո) նվիրաբերած կանաչ քարը, որի վրա ծուռումուռ, բարակ զարդանախշերի տեսքով գծված էր ջրհեղեղի դեմ պայքարելու հիմնական ուղղությունների քարտեզը: Խուանխե գետի ուղին անցկացնելիս մեծ դժվարություններ է առաջացնում Լունմենշան լեռը, որը փակում էր գետի ճանապարհը: Լեռնանցք փորելու ժամանակ հերոսը (Յույը) մի քարանձավում պատահաբար հանդիպում է գույգ եղջյուրներով սև վիշապօձի, որի երախում շողարձակում էր հսկայական աղամանդը: Պարզվում է, որ վիշապօձը 9 գե-

տերի աստվածուհու որդին է: Նրա պարզևած մոգական իրի օգնությամբ Յույը ճեղքում է լեռը երկու մասի, և այդ տեղը կոչվում է Լունմեն «վիշապի դարպաս»: Գետի հոսանքն այդ դարպասով գահավիժում էր ներքև և շարունակում ճանապարհը: Ըստ հավատալիքի՝ ձկներն այդ վայրում մրցում էին բարձրացատկի մեջ. առավել լավ ցատկողները դառնում էին վիշապ և բարձրանում երկինք (Ke, 1987, 170-172)՝:

Եթե հայկական պահպանված տարբերակում վիշապը ոչ-բանական կենդանի է, որն ականա ուղի-հուն է բացում, ապա չինական ավանդազրույցներում վիշապները գիտակցաբար՝ իրենց կամքով են օգնում մշակութաստեղծ հերոսներին: Այս պատկերացումը վերաբերում է մարդակերպ աստվածների դարաշրջանին, որոնք պետք է կառավարեին ու վերահսկեին աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր գործընթացները: Նույն ընկալումը տեսնում ենք նաև անտիկ ժամանակաշրջանի առաջավորասիական առասպելում, որն արձանագրվել է հյուսիսային Սիրիայում: Այստեղ վիշապն ականա հուն է փորում, սակայն դա համարվում է ամպրոպային աստծո հետ նրա հակամարտության արդյունք, այսինքն՝ կրկին գործ ունենք «վիշապ vs հերոս» բանաձևի հետ: Տարածաշրջանի մերձավորությունը և առասպելի նմանությունը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ ուշ ժամանակներում գրառված հայկական ավանդազրույցում սկզբնապես «ուղի հարթող» վիշապը պետք է այդ գործողությունը կատարեր նույնպես ամպրոպային հերոսի կամ աստծո դրդմամբ կամ պատճառով, որի կերպարը կարող էր մոռացության մատնվել քրիստոնեության օրոք: Մյուս վարկածն այն է, որ հայկական տարբերակն արտացոլում է շատ ավելի հին պատկերացումներ, որոնք ժամանակակից են կենդանակերպ գերբնական էակների դարաշրջանին և նախորդում են մարդակերպ աստվածություններին:

Առաջավորասիական առասպելը

Հույն աշխարհագրագետ Սրտաբոնը (մ.թ.ա. 1-ին–մ.թ. 1-ին դդ.), իր նշանավոր «Աշխարհագրություն» երկում խոսելով Սիրիայի քաղաքների մասին, Աստիոքի առնչությամբ նշում է, որ դրա մոտով է հոսում Օրոնտես գետը, որը սկիզբ առնելով Կելեսիիրիայում՝ այնուհետև մտնում է գետնի տակ և նորից դուրս գալիս Երկրի մակերես, անցնում է մի քանի երկրամասերով և Աստիոքից հետո թափվում Միջերկրական ծով՝ Սելևկիա քաղաքի մոտ (Strabon, 1964, XVI, 2, 7, 695-696): Ըստ Ստրաբոնի՝ գե-

9 Առհասարակ, «ցատկող ձկների» վերաբերյալ առասպելությունը, որը միանգամայն իրական հիմքեր կարող է ունենալ, արտահայտված է նաև այլ ավանդություններում և առասպելաբանական հեռագնա վերլուծությունների դուռ կարող է բանալ, ինչն առանձին հետազոտության նյութ է:

տը նախկինում կոչվել է վիշապ-հրեշի անունով՝ Տյուփոն, սակայն մ.թ.ա. 4-րդ դարում գետի վրա կամուրջ կառուցած տիրակալի կողմից ստացել է իր անունը՝ Օրոնտես (հուն. *Ὀρόντης*): Սա Երվանդունիների գահատոհմին պատկանող Երվանդ II-ն է (ըստ այլ հաշվարկների՝ Երվանդ I), ով, ենթադրաբար, Էվագորասի դեմ պատերազմելիս իր գորքերով անցել է այս գետի վրայով և դրան տվել իր անունը: Ավելի ուշ Մելևկյանները գետն անվանափոխելով՝ այն կոչել են Աքսիոս (հուն. *Ἄξιός*, լատ. *Axius*)՝ Մակեդոնիայի ամենախոշոր գետի անունով:

Այժմ Երվանդ-Օրոնտես գետը կոչվում է Էլ-Ասի, ինչն արաբերեն նշանակում է «համառ», իսկ թուրքերեն այն անվանվում է «թարս հոտող գետ»: Պատճառն այն է, որ ընթանալով Միջերկրականի առափնյակին զուգահեռ՝ հարավից հյուսիս, Հաթայ գավառում այս գետը կտրուկ փոխում է իր հոսանքի ուղղությունը և թեքվելով արևմուտք՝ մտնում է Անտիոքի հովիտ ու թափվում ծով: Ջրի ցածր մակարդակի և քամիների շտրիկով տեսողական պատրանք է ստեղծվում, թե գետը սկսում է հոսել հակառակ ուղղությամբ: Ստորգետնյա հոսանքը, համառությունն ու «թարսությունը» պատճառ են դարձել գետին վիշապային հատկանիշների վերագրման:

Ըստ Ստրաբոնի՝ Երվանդ-Օրոնտես գետի հին անվանումը կապված է եղել վիշապ Տյուփոնի և արիմների ցեղի հետ, որոնք այլ աղբյուրներում հաճախ տեղադրվում են Կիլիկիայում: Հունական դիցաբանության մեջ Տյուփոնի դեմ կռվում և նրան հաղթում է շանթարձակ Զևսը, ընդ որում այս առասպելը վկայված է տարբեր հեղինակների երկերում, սակայն ոչ մի տարբերակում չի հիշատակվում Տյուփոն-Օրոնտես գետը: Միայն Ստրաբոնի հաղորդած տարբերակում է պատմվում, որ վիշապ Տյուփոնը, [Զևսից] կայծակնահար, փորձում է պատսպարվել գետնի տակ, և այդ ընթացքում նա ոչ միայն ակոսելով փորում է ապագա Օրոնտես գետի հունը, այլև ներթափանցելով ստորերկրայք՝ դուրս է բխեցնում ընդհատակյա աղբյուրները, որոնցից էլ գոյանում է իր անունով կոչված գետը (Strabon, 1964, XVI, 2, 7, 695-696)¹⁰: Ակնհայտորեն, հունական առասպելական այս գրույցն արտացոլում է տեղական հնագույն հավատալիքները, որոնց վերաբերյալ տեքստերը հայտնի են դեռևս տարածաշրջանի սեպագիր արձանագրություններից (սրանց մասին ընդհանրական ձևով տե՛ս Tcholakyan, 2023, 84-86):

Քննարկում

Այսպիսով, ներկայացված տարբերակների հիման վրա կարելի է վերականգնել այն առասպելույթը, որն ընկած է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների՝ ոռոգման համակարգերի առաջացմանը վերաբերող առասպելներում¹¹: Ընդ որում՝ դիտարկելի է նաև այդ առասպելույթի զարգացումն ու կատարելագործումը հազարամյակների ընթացքում: Ամենանախնական մակարդակում գետերի ու լճերի առաջացումն առնչվում է վիշապանման վիթխարի էակների գործունեությանը, որի արդյունքում նրանք, իբրև ոչ-բանական արարածներ, ակամա պատճառ են դառնում Երկրի մակերևույթի սեյսմիկ գործընթացների: Ավելի կատարելագործված մակարդակում գործ ունենք «վիշապ vs վիշապ» բանաձևի հետ, երբ երկրակեղևի ձևափոխումներն առնչվում են երկու կամ ավելի վիշապանման էակների համակամարտությանը: Եւ վիշապանարտի առավել կատարելագործված մակարդակում արդեն գործում է «վիշապ vs հերոս» բանաձևը, որի դեպքում վիշապի ակամա գործողությունը վերածվում է ամպրոպային հերոսի կողմից պարտադրված կամ պարզապես գիտակցված ու կամավոր վարքի: Այս վերջին մակարդակի ամենաանոր դրսևորումներին են վերաբերում այն պատկերացումները, որոնցում վիշապը լծվում է արոքին կամ գութանին և վարում հողը ամպրոպային հերոսի պարտադրմամբ, որը հանդես է գալիս իբրև հողագործ: Նման դրսևորման ամենացայտուն օրինակն ունենք պալոնական ավանդույթում՝ տարբեր գետերի ու վտակների առնչությամբ, բայց հատկապես՝ Դնեպրի վերաբերյալ: Ըստ ավանդազրույցի՝ երկու աստվածային դարբիններ հնագանդեցնում են հսկայական վիշապ-օձին և, լծելով գութանին, փորում Դնեպր գետի հունը (Ivanov, 1991, 3943): Հատկանշական է, որ գետահունը վարելով փորելու տարբերակը վկայված է ոչ-լեռնային՝ դաշտավայրային երկրում, որտեղ սեյսմիկ գործընթացները չնչին դեր ունեն: Մյուս կողմից, սա արդեն արհեստական ջրանցք բացելուն շատ մոտ գործընթաց է հիշեցնում և այդ առումով բավական մոտ է չինական վիշապի գործողությանը, որն իր պոչով գծում է ապագա ջրանցքների հունները:

10 Ուշագրավ է, որ հայոց հնագույն գրի առնված էպոսում («Վիպասանք» կամ «Երգ վիպասանաց») հայոց ամպրոպային հերոսների հակառակորդներից մեկը կոչվում է *Երուանդ*, նա բոնակալ թագավոր է՝ վիշապային հատկանիշներով. Երվանդի հայացքից անգամ որձաքարերը տրաքում էին (Movses Khorenatsi, 1981, II, ԽԲ, 199): Քեսաբի բարբառում նույն բառը գործածվում է որպես հասարակ գոյական՝ *արվանդ*, և նշանակում է «վիշապ» (Tcholakyan, 2023, 100-113):

11 Առաջին նման փորձը՝ տե՛ս Dalalyan, 1999, 24. այստեղ, սակայն, որոշ եզրահանգումներ, ներկայիս հայացքով, թվում են բավական իդեալականացված և երբեմն էլ՝ տեղային:

Նշումներ և շնորհակալություններ

Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող «Ջրօգտագործման մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» նախագծի (21AG-6A080) շրջանակում:

Acknowledgements

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of Republic of Armenia (Research project № 21AG-6A080) entitled “Culture of water use in the Armenian Highland from antiquity to present days”.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Abeghyan, M.Kh. (1966-1985). *Works*, Vol. I, 1966; Vol. II, 1968; Vol. III, 1968; Vol. IV, 1970; Vol. V, 1974; Vol. VI, 1974; Vol. VII, 1975, Vol. VIII, 1985. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Bobokhyan, A.A., Tarontsi, S.S., & Dalalyan, T.S. (2023). The “Dragon stone” of Kharberd and its Cultural-Mythological Context. *Historical-Philological Journal*, 3 (224), 246-257 (in Armenian).
- Dalalyan, T.S. (1999). Dragon as a Symbol of Irrigation Systems. In S.B. Harutyunyan, & D.S. Vardumyan (Eds.), *Armenian Folk Culture - 10* (pp. 23-25), *Theses*. IAE, RA NAS (in Armenian).
- Dalalyan, T.S. (2008). The First “branch” of the epic “Vipasank” and the origin of thunder-god dynasty. In A.Ye. Petrosyan (Ed.), *Gift from heaven: Myth, ritual and history, Studies in honour of Sargis Harutyunyan on his 80th birthday* (pp. 19-50). Gitutyun (in Armenian).
- Dalalyan, T.S. (2018). On the etymology of the words *erkin-k* (sky) and *erkir* (earth). *Jahukian readings: Collection of scientific articles* (pp. 69-78). Asoghik (in Armenian).
- Dalalyan, T.S. (2019). Etymology of the word *višap*. In A.A. Bobokhyan, A. Gilbert, & P. Hnila (Eds), *Vishap between fairy tale and reality* (pp. 242-246). Yerevan, IAE (in Armenian).
- Dalalyan, T.S. (2022). From the history of one Armenian-Ossetic isogloss: *ard-* (< PIE *art-). *Bulletin of Armenian Studies: Periodical Journal (special issue in memory of V.A. Efimov)*, 8, 41-52 (in Russian).
- Eliade, M.G. (1987). *Space and history* (Selected works, translation from French and English). Progress (in Russian).
- Ezrik Koghbatsi (1994). *Yegts Aghandots* (A.A. Abrahamyan, translation and comments). Yerevan State University (in Armenian).
- Franz von, M.-L. (1995). *Creation Myths* (Revised Edition). C.G. Jung Foundation Books, Shambhala.
- Ghanalanyan, A.T. (1969). *Avandapatum* (Collection of Armenian Legends). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Harutyunyan, S.B. (1981). Dragon Fight in Sasna Tsrer. *Herald of Social Sciences*, 11, 65-85 (in Armenian).
- Harutyunyan, S.B. (1987). *Ancient Armenian Epic World*. Arevik (in Armenian).
- Harutyunyan, S.B. (1991). Vishaps. In S.A. Tokarev (Ed.), *Myths of the world's peoples* (encyclopedia, vol. 1, p. 237). Soviet Encyclopedia (in Russian).
- Harutyunyan, S.B. (2000). *Armenian Mythology*. Vahe Setian printing house of Hamazkayin (in Armenian).
- Ivanov, V.V. (1991). Dragon. In S.A. Tokarev (Ed.), *Myths of the world's peoples* (encyclopedia, vol. 1, pp. 394-395). Soviet Encyclopedia (in Russian).
- Ke, Y. (1987). *Myths of ancient China* (2nd ed.). Nauka (in Russian).
- Movses Khorenatsi (1981). *Armenian History* (S.S. Malkhasyants, translation, preface, and comments). Yerevan State University (in Armenian).
- Petoyan, V.A. (1965). *Ethnography of Sassoun*. IAE, Academy of Sciences of the Armenian SSR, History Museum of Armenia (in Armenian).
- Petoyan, V.A. (2016). *Sassoun* (S.H. Petoyan, compiler & ed.) (in Armenian).
- Riftin, B.L. (1992). Yui. In S.A. Tokarev (Ed.), *Myths of the world's peoples* (encyclopedia, vol. 2, p. 678). Soviet Encyclopedia (in Russian).
- Strabon (1964). *Geography in 17 books* (G.A. Stratanovsky, translation, article and comments). Nauka (in Russian).
- Tcholakyan, H.M. (2023). *Armenians and other communities in the historical Antioch region*. Yerevan, IAE (in Armenian).
- Ter Minasean, R. (1982). *Memoirs of an Armenian revolutionary* (vol. V). Tehran (in Armenian).
- Toporov, V.N. (1992). Primordial Chaos. In S.A. Tokarev (Ed.), *Myths of the world's peoples* (encyclopedia, vol. 2, pp. 581-582). Soviet Encyclopedia (in Russian).
- Vainberg B.I. (1999). *Ethnography of Turan in ancient times*. Eastern literature (in Russian).